

Analysis of how and how Mithraism affects some Christian teachings

Morteza Sanei ¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran. E-mail: sanei@iki.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 10 June 2025 Received in revised form: 19 August 2025 Accepted: 11 September 2025 Published online: 26 September 2025</p> <p>Keywords: Mithraism, Christianity, Teachings, Rites, Symbols.</p>	<p>One of the best ways to understand religions is to study the influence of religions on each other. In the meantime, it seems that Christianity has been influenced by some religions and rituals during its religious life. Among the religions that have an influence on Christianity is the Mithra religion. This article has investigated the influence of Mithraic doctrines, rites and symbols on Christianity with an explanatory-analytical method and has shown that Christianity was influenced by the Mithra religion. The findings and achievements of this research show that it is as if Christianity after meeting with Mithra religion and due to the power and influence of this religion, in some doctrines such as the relationship between creation and creation, Trinity and divinity and the issue of resurrection, as well as in some rituals. such as baptism, closing on Sunday, lighting candles in churches, ringing the bell, the cross, as well as in some symbols such as the container of blessed water in the church, the pond inside the mihrab and the fish in it, the red color on the cloak of Maryam (pbuh) and Jesus (pbuh)), the golden color and the use of gold and golden metals in Christian architecture has been influenced by Mithraism and by interfering in some doctrines, rituals and symbols, it has brought them into Christianity."</p>

Cite this article: Sanei, M. (2025). Analysis of how and how Mithraism affects some Christian teachings . *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 9 (2), 101-118. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48617.1186>

© The Author(s). Sanei, Morteza
DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48617.1186>

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

Introduction

One of the best ways to better understand religions is to examine the influence of religions on each other. It seems that this influence has occurred in Christianity; therefore, this research examines the influence of the Mithraic cult on Christianity and examines its nature, which is actually the main issue of this article. Several articles and a thesis have been written regarding the background of this research. An article by Mr. Birgani and Fazeli has been written in the specialized quarterly journal of Islamic Iranian History of Islamic Azad University, Shushtar Branch, and an article by Mr. Ali Jafari has been written in the scientific-research quarterly journal of Educational Management Research. Also, a thesis on the impact of Mithraism and Zoroastrianism on Christianity, with an emphasis on the categories of salvation and rituals, has been written by Ms. Fotohi Ahli at Allameh Tabatabaei University. The next article in this field is by Mr. Abarghoi, Yousef Jamali, and Jadid, which was published in the quarterly journal of Social History Research in 2019.

Although these studies have referred to the effects of Mithraism on Christianity, they have not been able to analyze and explain the method and manner of the effects, and therefore the background is incomplete and lacking. In this article, the discussion of the intersection of these two religions has been explained first in order to determine the areas of influence of Mithraism on Christianity, and then the discussion of how the influence was in the three areas of doctrine, ritual, and symbol has been analyzed in order to provide an appropriate answer to the scientific community.

Research Method

The method of the present research is explanatory analysis. In this research, an attempt has been made to examine this issue using a library method. The most important works that played a fundamental role in the compilation of this work can be mentioned as the work of the Great Religions of the World by Hashem Razi; or the work of a new research on the origin of Mithraism by David Olancy; also the book *The Spread of an Iranian Religion in Europe* by Elmar Shortheim, or the *Secrets and Mysteries of the Mithraic Religion* by Jean-Baptiste Lajar, which mentioned examples about the Mithraic religion and its impact on Christianity. What the author sought in this research was actually to present how Mithraism affected some Christian teachings, which had been less addressed in other research.

Discussion

The symbols examined in this study to discuss how the Mithraic cult influenced some Christian teachings are: The first symbol is the sacrifice of a cow or the ransoming of a cow in the Mithraic cult. Christians also believe in sacrifice. In their opinion, Jesus fulfilled the atonement for the damage caused by the sins of humanity once and for all, and through pure surrender and absolute obedience, he destroyed the wall that sin had placed between the infinitely righteous God and rebellious man (Tawfiqi, 2010, p. 193); therefore, the commonality in this symbol that was expressed is that Mithra and Christ have preserved both worlds by shedding eternal blood (Mazdapour, 2015, p. 384). In the Mehr rite, the killing of a cow provides this ransom, and in Christianity, Jesus Christ himself is responsible for this task. The belief that Christ sacrificed himself to save the world has been taken from the Mehr rite. (Pourdaoud, 1377, vol. 1, p. 419). Another symbol is the mehrabeh. The most famous example of these mehrabeh is the mehrabeh of Santa Prisca in Rome. The Augustinian monks discovered this mehrabeh under their church and conducted an excavation. After World War II, Dutch archaeologists undertook its scientific excavation (Shortheim, 1387, p. 119). The connection of this symbol with Christianity is that old mehrabehs of the Mehr rite are usually found under Christian churches. Usually, churches are built on mehrabes, which may have been done for two reasons. First, the church building was completely derived from the construction of mehrabes, and second, Christianity used this to cover up this influence from the Mithraic cult. Another symbol is the ascension of Mithra with a four-horse chariot, which is also interpreted as the Holy Supper. Such a Holy Supper exists in Christianity in the Eucharist. In Christianity, it is a ritual in which participants eat a little bread and wine as the flesh and blood of Jesus (Baghbani and Rasoulzadeh, 2014, p. 192). The symbol of the cross or crucifix is another symbol that existed in Mithraism. In Christianity, the main factor that made the cross famous was the crucifixion of Jesus Christ (Yahghi, 1369, under the word cross). It is noteworthy that the

early Christians not only did not honor the cross, but they also hated it because in the Roman state, killing a person on the cross was considered the most atrocious death and it was also a symbol of worship of pagans who did not believe in Christ (Neihart, 1357, p. 46); so how is it possible that despite this hatred, the symbol of the cross is a special and sacred symbol of Christianity? Another symbol is the Phrygian cap. In Latin and Greek, this hat was called mitra, which is also derived from the name of the seal. The miter is a hat worn by the Pope and Catholic cardinals, and is now worn by bishops in the official church ceremony. Finally, the last symbol is the twelve constellations. The designs and symbols of the twelve constellations were not just those constellations, but became much more widespread due to time and place and the interaction of Mithraic beliefs with the world around them. These twelve celestial constellations were the companions of the seal, who became the twelve apostles in Christianity (Razi, 1371, pp. 149 and 150).

Result

In this article, by examining the available sources, we noted the intersection of Mithraism with Christianity and in fact, we showed how Mithraism influenced some Christian teachings, rituals, and symbols. We mentioned the influences with an analytical statement and tried to explain the quality of their relationship with Christianity. Considering these presented materials and with a little reflection, we can conclude that Christianity has taken some rituals from Mithraism over time, and in fact, considering the conflict between the two and the defeat of Mithraism, Christianity has been influenced by this religion at the same time. As mentioned in this article, various influences have been placed on Christianity. Considering the various discussions and opinions that have been raised throughout history about this influence; if we do not want to say anything definitively; we must say that there is a strong possibility that Christianity was influenced by Mithraism. It may be said that these cases are coincidental and that there is no connection between these two religions. The answer is that if there were one or two similarities, this would be true and it could have been coincidental; but these many cases and various types of similarities indicate that these influences did occur. How is it possible that one religion is not influenced by another and there is no connection or affinity between them; but in various cases there is a similarity between the two and a series of rituals are transmitted exactly? These influences are to such an extent that they cannot even be concealed or interpreted. Our attempt in this article was to help the reader discover the ambiguous points of intersection of these two religions and also to become familiar with the various areas of influence of the Mithraic religion on Christianity. We hope that we have achieved this.

تحلیل نحوه و چگونگی تأثیر گذاری آیین میترا بر برخی تعالیم مسیحی

مرتضی صانعی^۱۱. نویسنده مسئول، استادیار، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره، قم، ایران. رایانامه: sanei@iki.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۳/۲۰</p> <p>تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۵/۲۸</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۲۰</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۷/۴</p> <p>واژه‌های کلیدی: آیین میترا، مسیحیت، آموزه‌ها، مناسک، نمادها</p>	<p>مسیحیت در طول حیات دینی خود دستخوش تأثیرپذیری از برخی ادیان و آیین‌های دینی بوده است. از جمله آیین‌های تأثیرگذار بر دین مسیحیت آیین میترائیسم است. این مقاله با روش تبیینی - تحلیلی به بررسی چگونگی تأثیر آموزه‌ها، مناسک و نمادهای میترائی بر مسیحیت پرداخته و نشان داده است که دین مسیحیت از آیین میترا تأثیر پذیرفته است. یافته‌ها و دستاوردهای این پژوهش نشان می‌دهد که گویی مسیحیت بعد از تلاقی با آئین میترا و باتوجه به قدرت و نفوذ این آئین، در برخی آموزه‌ها نظیر رابطه خالقیت و مخلوقیت، تثلیث و الوهیت و مسأله رستاخیز، همچنین در برخی مناسک نظیر غسل تعمید، تعطیلی روز یکشنبه، افروختن شمع در کلیساها، نواختن ناقوس، صلیب، همینطور در برخی نمادها مانند ظرف آب متبرک در کلیسا، حوضچه درون مهرابه و ماهی در آن، رنگ قرمز بر شل حضرت مریم (س) و عیسی (ع)، رنگ طلایی و استفاده از طلا و فلزات طلایی در معماری مسیحی، از آیین میترا تأثیر پذیرفته است و با ایجاد دخل و تصرف در برخی آموزه‌ها، مناسک و نمادها، آنها را وارد مسیحیت کرده است.</p>

استناد: صانعی، مرتضی (۱۴۰۴). تحلیل نحوه و چگونگی تأثیرگذاری آیین میترا بر برخی تعالیم مسیحی. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۹ (۲)DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48617.1186>

۱۱۸-۱۰۱

© نویسندگان، مرتضی صانعی

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

از جمله راه‌های مناسب فهم بهتر ادیان، بررسی تأثیر و تأثر ادیان نسبت به یکدیگر است. به نظر می‌رسد در مسیحیت این تأثیر پذیری اتفاق افتاده باشد؛ لذا در این پژوهش به تأثیر گذاری آیین میترا بر مسیحیت پرداخته و چگونگی آن را مورد بررسی قرار داده که در واقع مسئله اصلی این نوشتار است. این نوشتار با روش تبیینی تحلیلی نشان داده که ارتباط آیین میترا با مسیحیت به چه میزان در مسئله تأثیر گذاری مؤثر بوده است. در خصوص پیشینه این تحقیق چند مقاله و یک پایان‌نامه به رشته تحریر درآمده است. مقاله‌ای از آقایان بیرگانی و فاضلی در فصلنامه تخصصی تاریخ ایران اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر و مقاله‌ای از آقای علی جعفری در فصلنامه علمی - پژوهشی تحقیقات مدیریت آموزشی نوشته شده است. همچنین پایان‌نامه‌ای با موضوع تأثیر آیین‌های میترائیسم و زرتشت بر دین مسیحیت با تأکید بر مقولات نجات و مناسک از خانم فتوحی اهلی در دانشگاه علامه طباطبائی نوشته شده است. مقاله بعدی در این زمینه از آقایان ابرقویی، یوسف‌جمالی و جدیدی است که در فصلنامه تحقیقات تاریخ اجتماعی در سال ۱۳۹۸ منتشر شده است. گرچه در این پژوهشها به تأثیرات آیین میترائی بر مسیحیت اشاره شده است ولی نتوانسته روش و نحوه تأثیرات را تحلیل و تبیین نماید و از این جهت پیشینه دارای خلأ و نقصان است.

در این مساله یکی از مهم‌ترین مستندات محققان غربی به هنگام بررسی چگونگی راه‌های نفوذ میترائیسم به غرب، نوشته پلوتارک بوده که در قرن اول میلادی می‌زیسته است و قدیم‌ترین اشاره صریح به تماس رومیان با آئین میترا است (لازار، ۱۳۹۰، ص. ۱۶). در مورد نحوه آشنایی رومی‌ها با آئین میترا، پلوتارک بر این باور است که رومی‌ها میترا را به وسیله دریازنان سیلیسی شناختند. همین دریازنان نخستین کسانی بودند که در گسترش آئین میترا کوشیدند (ورمارزن، ۱۳۷۲، ص. ۳۱). از طرفی پیوند خانوادگی هم که میان امپراتوران روم و خاندان‌های سوریه در ابتدای قرن سوم انجام شد، توجه مردم را نسبت به خدایان شرقی بیشتر کرد (بهرامی، ۱۳۷۷، ص. ۸۲). نکته در خور توجه آن است که ژولیوس آخرین امپراتور روم تمام تلاش خود را صرف توفیق و گسترش و جهانی نمودن این دین کرد و در زمان او قدرت میترا به اوج خود رسید و جهان را فراگرفت (همان). البته این توسعه و نفوذ گسترده آیین میترا از یک سو و ظهور و گسترش مسیحیت در اروپا از سوی دیگر موجب کشمکش و ستیز میان آنها شد. در عین حال تلاقی میان آیین میترا و مسیحیت به گونه‌ای

بوده است که موجب شباهت بسیار زیاد میان آنها شده است که این مسئله فرضیه تأثیر و تأثر این آیین‌ها را دوچندان کرده است.

چگونگی تأثیر آیین میترا بر برخی آموزه‌ها و آیین‌های مسیحی

فهم تأثیر و تأثر مسیحیت از میترائیسم در نگاه اولیه دشوار به نظر برسد ولی شاید بتوان با بررسی روی رخدادهای اعتقادی و آیینی در مسیحیت این برداشت را داشت که مسیحیت در انتخاب خودش در حوزه اعتقادی و مناسکی دست به اقتباس زده باشد. به عنوان نمونه در ابتدای مسیحیت بحثی در خصوص الوهیت عیسی مسیح مطرح نبود؛ اما از آغاز قرن چهارم میلادی ما شاهد ماهیت الوهی حضرت عیسی هستیم. اینجا جای این سوال خواهد بود که چرا بحث الوهیت عیسی مطرح شد؟ در پاسخ باید اشاره کرد که شاید یک دلیل آن نقش واسطه‌ای او با خدا برای مردم باشد. نقشی که می‌توان در عهد جدید مشاهده کرد. (عبرانیان ۹: ۱۵؛ رساله اول پولس به تیموتاؤس ۲: ۵). چنانچه مک‌گراث، در تبیین کالون از مفهوم واسطه بودن عیسی بر این باور است که عیسی مسیح واسطه میان خدا و بشر است. او برای آنکه بتواند نقش وساطت را انجام دهد باید هم‌زمان هم خدا باشد و هم انسان. به این معنا که چون برای ما به سبب گناهان ممکن نبود به سمت خدا صعود کنیم، خدا بر آن شد تا به مرتبه ما نزول کند. اگر خود عیسی مسیح به صورت انسان در نمی‌آمد، دیگر انسان‌ها نمی‌توانستند از حضور یا عمل او بهره‌مند شوند (مک‌گراث، ۱۳۹۳، ج ۲، ۵۶۶). سوال دیگری که اینجا مطرح می‌شود آن است که چگونه و براساس چه الگویی الهی دانان مسیحی برای عیسی جنبه الوهیت قائل شدند؟ در پاسخ می‌توان اشاره کرد که از جمله آیین‌هایی که می‌توانست به مسیحیان برای تثبیت این ایده کمک کند، میترائیسم بود. زیرا این آیین در خصوص آموزه خالقیت معتقد بود که میترا واسطه میان خلق و خالق است و به وسیله عبادت و قربانی به او تقرّب می‌جست (جلالی، ۱۳۸۴، ص ۹۴). زیرا در میترائیسم جایگاه میترا را به گونه‌ای بالا برده بودند که برایش قربانی می‌کردند. به نظر می‌رسد این موضوع بی‌تأثیر در ذهن برخی الهی دانان مسیحی نبود و شاید همین امر باعث شد الهی دانان مسیحی عیسی مسیح را به گونه‌ای بالا ببرند که به او جنبه الوهی ببخشند. در این میان قاعدتاً برای الهی دانان مسیحی این مساله بوجود آمد که باید چه نسبت و رابطه‌ای میان امت مسیحی، خدا و عیسی مسیح تعریف شود که بتواند جایگاه عیسی مسیح بهتر نمایان سازد.

بر اساس منطق الهیاتی، الهی دانان مسیحی باید به سمت تثلیث پیش می رفتند و نشان می دادند که این روح القدس است که در هر دوره ای رابط میان خدا و عیسی مسیح است و امت مسیحی بواسطه او به عیسی مسیح تقرب پیدا می کنند. سوالی که مطرح است آن است که چه چیزی روی ذهن الهی دانان مسیحی تأثیر گذاشت تا آموزه تثلیث را به امت مسیحی معرفی کنند؟ علی القاعده باید الهی دانان مسیحی سراغ آیین هایی می رفتند تا ببینند چگونه برای مسأله ی پیش آمده می توانند راه حلی را بیابند. به نظر می رسد در میان آیین هایی که آنها مواجهه داشتند، این آیین میترا بود که مدل تثلیث را در اختیار داشت. مدل تثلیث میترايي متشکل از میترا و کوتس و کوتوپاتس بود. با بررسی روی این مدل ملاحظه می کنیم که کوتس و کوتوپاتس نقش دو جوانی داشتند که هنگام تولد میترا از صخره سنگ حضور پیدا کردند. در اغلب نقش هایی که از میترا یافت شده، این دو حاضر بوده اند. یکی در سوی چپ میترا و دیگری در سوی راست که هر کدام مشعلی در دست دارند (رضی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص ۲۰۵۰). چه اشکال دارد که مسیحیت پاسخ مشکل خود را با مدل تثلیث میترايي حل کرده باشد و قائل به تثلیث در دین خود شده باشد. شاهد این ادعا اینکه آموزه تثلیث در قرون اولیه کلیسا توسعه یافت و به صراحت در شورای نیقیه در سال ۳۲۵ بیان شد (A group of authors, 2006, the word trinity).

در بخش مناسک و آیین های مذهبی نیز می توان چگونگی تأثیر آیین میترا بر مسیحیت را دنبال کرد. به عنوان نمونه قبل از مسیحیت در برخی آیین ها مانند میترائیسم آب از جایگاه شایسته ای برخوردار بود. در این آیین از جمله آدابی که مورد توجه بود مراسم شست و شو و غسل بود و برای شرکت در مراسم ستایش مهر، افراد ملزم بودند تا مدت چند شبانه روز، مطابق با آدابی خود را شست و شو دهند و متحمل ضربات تازیانه گردند (رضی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص ۲۰۴۶). سرسپردگان خدای ایرانی، با شست و شو خود را پاک می کردند تا برای ستیز با بدی، آماده باشند. از طرفی دیگر آئین غسل مهریان یکی از دوازده آزمایشی بوده که به واسطه گذراندن آن، تازه وارد می توانسته است جایگاهی در غار میتراس به دست بیاورد. در نگاه اول شاید گفته شود که یک عمل غسل چطور می تواند تأثیر را نشان دهد. اما در ادامه با بررسی جزئیات ماجرا می توان تأثیر را اثبات کرد. ممکن است که عمل غسل برای تطهیر در هر دینی وجود داشته باشد؛ اما اینکه محل ورود به یک دین باشد ظاهراً فقط در میترائیسم و مسیحیت وجود دارد. در ابتدای مسیحی، این عمل می توانست یک

شاخصه مهم برای تشخیص پیروان باشد. مسیحیت چطور می‌توانست با وجود تلاقی‌اش با میترائیسم پیروان خود را تشکیل دهد؟ عمل غسل در میترائیسم تأثیر خود را گذاشت و بهترین راه شد برای اینکه مسیحیت هم شاخصه ورود پیدا کند. از طرفی حتی روش انجام غسل هم مشابه است که این تحلیل ما را محکم‌تر می‌کند. باتوجه‌به این مطلب و همین‌طور تلاقی مسیحیت و میترائیسم، می‌توان به این نتیجه احتمالی رسید که مسیحیان در باب غسل تعمید از آئین میترا تأثیر گرفته‌اند. شاهد این مطلب آن که در ابتدای ظهور، مسیحیت یک آئین گمنامی بود که شعائری نداشت، درحالی‌که آئین مهر، آئین رسمی و دارای تشریفات و شعائر بود و مسیحیت خود را در مقابل چنین آئینی دید؛ بنابراین تأثیرپذیری مسیحیت از میترائیسم در این باب قابل توجیه است.

گرچه باور به این مطلب که رضایی می‌گوید مسیحیان همه آیین‌ها و آداب میترائیسم را به خود نسبت دادند و در حقیقت آیین مسیحی ساخته و پرداخته‌ای از میترائیسم است (رضایی، ۱۳۸۱، ص. ۷۴۶)؛ یا این مطلب که مسیحیان به‌طور کلی همه مراسم و آداب میترائیسم را به خود منتسب ساختند (رضایی، ۱۳۷۸، ص. ۸۸) قدری دشوار به نظر می‌رسد لیکن می‌توان نقش آیین میترا را در برخی گزاره‌های تعریف شده مسیحیت یافت. به عنوان نمونه گفته شده که روز یکشنبه روز ویژه مهرپرستان بود که به‌وسیله مسیحیان اقتباس شده و روز مقدس شمرده شد. (رضی، ۱۳۷۱، ص. ۴۳۰؛ جلالی، ۱۳۸۴، ص. ۹۴؛ رضایی، ۱۳۸۱، ص. ۷۴۹). همچنین ادعا شده است که نمادهایی مانند ظرف آب متبرک در کلیسا (رضی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص. ۲۰۴۸)، حوضچه درون مهرابه و ماهی در آن (رضایی، ۱۳۸۱، ص. ۷۴۶ - ۷۴۹)، افروختن شمع در کلیساها (رضی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص. ۲۰۴۸؛ رضایی، ۱۳۸۱، ص. ۷۴۹)، نواختن ناقوس (رضایی، ۱۳۸۱، ص. ۷۴۹)، همه از یادگارهای آیین میترا است (رضی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص. ۲۰۴۸). در آیین میترا هفت درجه و مقام پدیدار بود و شمعدان هفت شاخه که در آیین‌های کلیسا از آن سود جسته می‌شود، نشان هفت مقام در آیین میترا است. مقام هفتم از آیین میترا، مقام پدر پدران است که وارد آیین مسیح شده و کشیشان پدران مقدس و پاپ پدر پدران شد (رضایی، ۱۳۸۱، ص. ۷۵۰). هفت مرتبه به ترتیب از مقام کوچک به بزرگ عبارت‌اند از: کلاغ، شوی، جنگجو، شیر، پرسس، هلیودروموس و پدر (وارنر، ۱۳۸۶، ص. ۲۷۰).

محققین کلیسا با وجود آنکه نمی‌توانند تأثیر ادیان، بخصوص میترائیسم را در مسیحیت انکار کنند، ولی معتقدند که این شعائر در مسیحیت کاملاً رنگ و صورت دیگری به خود گرفته است. در مرکز شعائر و معتقدات کلیسا وجود مسیح قرار دارد که دارای شخصیت واقعی است. او پسر خدای زنده و منجی و تحمل‌کننده درد و رنج و مرگ و سپس رستاخیز کننده است. چنین شخصیتی برای میترائیسم به‌کلی ناآشنا است (آشتیانی، ۱۳۶۸، ص. ۴۷۹). با وجود این حتی اگر بپذیریم که این شعائر رنگ عوض کرده‌اند؛ اما باز هم نمی‌توان وجود این تأثیرات را انکار کرد؛ چرا که اگر نگوییم به‌کلی آشکار است؛ دست‌کم این احتمال وجود دارد که این شعائر از آیین میترا به مسیحیت رفته است. هینلز اعتراف می‌کند که میترائیسم ویژگی‌هایی را با مسیحیت اولیه به اشتراک گذاشت (Hinnells, 2005, p 15). هرچند با به‌کاربردن تعبیر اشتراک، شاید می‌خواهد به‌نوعی تأثیر را مخفی کند، اما تعبیر مسیحیت اولیه به‌خوبی نشان می‌دهد که نوع تشابهات این دین با آیین میترا که در این نوشتار هم تحلیل می‌شود، ناشی از تأثیر بوده است و در ابتدای مسیحیت وجود نداشته است.

برخی مدعی هستند که آیین‌هایی نظیر آیین قربانی، غسل تعمید، شراب (هوم)، باور به‌روز رستاخیز، آب‌ونان در آیین‌های دینی، زنگ کلیسا، تعطیلی روز یکشنبه، بدون کم‌ترین تأملی از سوی مبشران مسیحی، به‌صورت آیین‌های رسمی مسیحیت در آمدند (رجبی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص. ۳۷۶). این ادعا و بسیاری از ادعای دیگری که امثال بهنام، قدیانی و مشکور نیز در این راستا مطرح می‌کنند ناظر به آن است که در سه چهارم قرن اولیه، مسیحیت در انزوای سیاسی قرار داشت و در نقطه مقابل میترائیسم نقش غالب را در مناطق تازه مسیحی شده داشت از این روی مسیحیان به منظور حفظ هویت خود ناگزیر به‌گرفته برداری از برخی آیین‌ها و مناسک میترائی بوده‌اند. لذا زمانی که مسیحیت توسط امپراطوری روم و شخص کنستانتین رسمیت یافت این قبیل آداب و شعائری که ذکر آن گذشت در مسیحیت نهادینه شده بود. (بهنام، ۱۳۴۶، ص. ۱۶۰؛ قدیانی، ۱۳۷۴، ص. ۱۶۶؛ مشکور، ۱۳۴۷، ص. ۱۲۹). به‌طور مشخص برخی مدعی هستند که از قرن دوم میلادی نویسندگان مشرک، سنجش‌هایی میان مسیحیت و آیین میترا نمودند که اغلب به سود مهرپرستی سوق پیدا کرده است و نویسندگان مسیحی نیز به چنین مشابَهت یابی اعتراف کرده‌اند؛ اما این شباهت را تقلیدی شیطانی از مناسک مسیحی به‌وسیله مهریان دانسته‌اند. (شورتهایم، ۱۳۸۷، ص. ۱۸۷).

چگونگی تأثیر آیین میترا بر برخی نمادها و سمبل های مسیحی

در هر دینی ممکن است که نمادهایی وجود داشته باشد که در پس آن نماد و نشان‌ها اسراری نهفته باشد. هر چه آن آئین رازگونه‌تر باشد، نمادهای بیشتری را هم داراست. اساطیر و اعتقادات آیین اسرار میترايي عمدتاً از طریق تصاویر و نقوش یادمان‌ها و بناهای یادبود برای ما قابل دسترس است. اسناد و مدارک ادبی بسیار اندک است و اغلب به آیین پرستش و سلسله‌مراتب تشریف و رازآموزی اشاره دارد (الیاده، ۱۳۹۴، ص. ۴۲۳). اصولاً آیین میترا، آیین اسرار و نمادها و مسائل اسرارآمیز است. زبان کنایه و تمثیل در آن، بنیاد است (رضی، ۱۳۷۱، ص. ۹۳). اسرار این مسلک با پافشاری و اصرار حفظ می‌شد و برای معدودی که در درجات عالی ترقی می‌کردند، مکشوف می‌شد. به همین جهت نوشته‌های از آنان در زمینه اسرار دین به دست نیامده است و تنها به جای نوشتن، به نقاشی، تندیس‌گری و نقش‌برجسته‌سازی اکتفا می‌کردند (رضی، ۱۳۷۱، ص. ۱۴۵). میترا در نقش‌برجسته‌های اروپایی با شنل قرمز ظاهر شده است. بعدها این رنگ قرمز بر شنل حضرت مریم (س) و عیسی (ع) ظاهر می‌شود و در فرهنگ و هنر مسیحی رنگ سرخ به واسطه پیشینه آن در آیین مهر جایگاهی ویژه می‌یابد؛ چنان‌که لباس روحانیون مسیحی در برخی از مراسم سرخ است. رنگ طلایی و استفاده از طلا و فلزات طلایی نیز به همین منوال در هنر و معماری مسیحی آشکار است (آورزمانی، ۱۳۹۷، ص. ۴۲). انواع تندیس‌ها و نمادها در این آئین وجود دارد، اما از آنجایی که بحث ما تأثیر بر مسیحیت است، لذا فقط به نمادهایی اشاره می‌کنیم که در این بحث چگونگی تأثیر، دخیل هستند و به‌نوعی به آئین مسیحیت منتقل شدند.

۱. نقش آیینی و اصلی مهرپرستی تندیس گاوکشی یا تصویرگری میثراس در حال سلاخی یک گاو است. در این نقش میثراس بر پشت گاو نری دولا شده ترسیم شده است و درحالی‌که با دست چپ سر آن را به عقب می‌کشد، با دست راست شمشیری را بین دو کتف آن فرومی‌کند (یامایوچی، ۱۳۹۰، ص. ۵۷۸). قربانی کردن گاو نر تقریباً در همه نقش‌برجسته‌ها و نقاشی‌های میترايي به تصویر کشیده شده است (الیاده، ۱۳۹۴، ص. ۴۲۴). مهم‌ترین نکته در این آیین «قربانی گاو» به دست ایزد است که از خون او جان تازه‌ای آفریده می‌شود. همه مهرابه‌ها می‌باید دارای نقش این صحنه «کشتن گاو» می‌بودند (شورتهايم، ۱۳۸۷، ص. ۶۴). وقتی که خدا گاو نر را قربانی می‌کند جهان را می‌آفریند. قربانی کردن گاو میترا پیدایش جهان را معنا و تکرار می‌کند (مرکلباخ، ۱۳۸۷، ص. ۲۳۲). ترتولیان

می‌گوید که مهری‌ها از صحنه رستاخیز هم تصویری نقاشی کرده‌اند. مهری‌ها معتقد بودند که استفاده از خون و گوشت گاو سبب حیاتی جدید می‌شود، درست به همان صورت که حیاتی تازه از خون گاو می‌جهد. گوشت و خون گاو نه تنها نیروی جسمانی می‌دهند؛ بلکه موجب تصفیه روان می‌شوند و به هنگام رستاخیز در فروغ ابدی اثر مفید دارند. برخی از محققان مثل کریستن‌سن و لوازی از این ملاحظات نتیجه گرفته‌اند که میترا می‌خواسته با گاو وحدت عرفانی برقرار کند. میترا گاو را قربانی می‌کند تا رهروانش بتوانند گوشتش را بخورند و خورش را بنوشند (ورمازن، ۱۳۷۲، ص. ۱۲۳). این فضایی بود که در آیین میترا وجود داشت حال مسیحیتی که بخش آغازین تکوین خود را در سایه غلبه میترائیسم سپری کرده است وقتی بحث الوهیت عیسی مسیح را مطرح می‌کند علی‌القاعده باید جایگاه این عیسی مسیح در سلسله مراتب وجودی روشن شده و فلسفه خدایی عیسی مسیح مشخص شود. شاید آموزه فدا در این راستا قابل توجیه باشد. به عقیده آنها عیسی کفاره آسیب وضعی گناهان بشریت را یک‌بار و برای همیشه تحقق بخشید و با تسلیم محض و اطاعت مطلق، دیواری را که گناه بین خدای بی‌نهایت شایسته و انسان یاغی قرار داده بود، از بین برد (توفیقی، ۱۳۸۹، ص. ۱۹۳)؛ بنابراین وجه اشتراک در این نمادی که بیان شد این است که میترا و مسیح هر دو جهان را با جاری کردن خون ابدی حفظ کرده‌اند (مزدایور، ۱۳۹۴، ص. ۳۸۴). در آئین مهر، کشتن گاو این فدیة را می‌رساند و در مسیحیت شخص حضرت عیسی این مهم را برعهده دارد. این عقیده که مسیح خود را برای نجات دنیا فدا ساخت از آئین مهر برداشته شده است. غالباً در آثار مهر دیده می‌شود که پروردگار خورشید در وقت قربانی کردن گاو ازلی روی خود را به آسمان کرده با اکراه و سختی فدیة نیاز می‌کند؛ ولی چون نجات جهان در آن بوده متحمل چنین امر دشواری شده است (پورداد، ۱۳۷۷، ج ۱، ص. ۴۱۹).

۲. در میترائیسم از میان انبوه نمادها یا سمبل‌ها، مهرابه یک نماد و سمبل است. مهرابه عبارت از تالار مستطیلی شکلی است که طاق ضربی به شکل قوسی دارد. چون این غارها کنایه از گیتی و جهان بود، برخی اوقات سقف را با نقش ستارگان می‌آراستند. مهم‌ترین قسمت یک مهرابه، مهراب آن است که انتهای تالار قرار داشته و عبارت از رواق کوچکی است. این رواق اغلب به مقداری از سطح زمین بلندتر بنا شده و مجدداً شکل دهانه غاری را مجسم ساخته است (رضی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص. ۲۰۳۸). این مطلب را در میترائیسم داشته باشید تا ببینیم چگونه برخی محققان چنین نمادی

را در برخی کلیساها شناسایی کرده اند که گویا بی ارتباط با میترائیسم نبوده است. به عنوان مثال سرشناس ترین نمونه از این مهرابه‌ها، مهرابهٔ سانتا پریسکا در رم است. رهبانان اگوستینی این مهرابه را زیر کلیسای خود کشف نموده و کاوشگری نمودند. پس از جنگ جهانی دوم، باستان‌شناسان هلندی کاوش علمی آن را عهده‌دار شدند (شورتهایم، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۹). ارتباط این نماد با آئین مسیحیت همین مطلب است که معمولاً در زیر کلیساهای مسیحی مهرابه‌های قدیمی آئین مهر یافت می‌شود. معمولاً کلیساها بر روی مهرابه‌ها بنا شده‌اند که ممکن است از دو جهت این کار انجام می‌شده است. اول اینکه بنای کلیسا کاملاً برگرفته از بنای مهرابه‌ها بوده است و دوم اینکه مسیحیت با این کار سرپوشی بر روی این تأثیرپذیری از آئین میترا بگذارد.

۳. نماد دیگری که در این آئین با بحث موردنظر ما که تأثیر بر مسیحیت است، ارتباط مستقیم دارد، معراج میترا با گردونهٔ چهاراسبه است. معراج مهر هنگامی واقع می‌شود که سرانجام گاو را کشته، در یک مجلس بزم و انس، با یاران و پیروان، طعام نمادین نان و شراب یا گوشت و خون گاو را می‌خورند و می‌نوشند سپس میترا با گردونه خورشید که چهار اسب مینوی آن را می‌کشند، به آسمان عروج می‌کند. در آیین میترا، این رویداد که به شام مقدس تعبیر می‌شود، این‌گونه شرح می‌شود: میترا پس از خوردن شام مقدس با پیروان خود به آسمان می‌رود. وسیلهٔ بالابردن او، گردونهٔ چهار اسب اوست. در نقاشی‌های پیدا شده دو ایزد به نام‌های: سل (Sol) و هلیوس (Helios) گردونه را می‌رانند. میترا در آسمان نیز از یاری به مردمان و آنانی که ایمان به کیش مهر داشته باشند خودداری نمی‌کند. ارواح پیروان را برای گذراندن از هفته طبقه آسمان راهنمایی می‌کند تا به طبقه هشتم که جایگاه نور و آرامش کامل است برسند (رضایی، ۱۳۸۱، ص. ۷۴۷). به نظر می‌رسد چنین شام مقدسی الگویی برای پیدایش آئین عشاء ربانی در مسیحیت شده باشد. برخی بر اساس همین برداشت بر این باور هستند که در مسیحیت شرکت‌کنندگان در مراسم عشاء ربانی اندکی نان و شراب را به‌عنوان گوشت و خون عیسی به تاسی از شام آخر عیسی مسیح با برخی حواریون خود می‌خورند همانگونه که این موضوع در میترائیسم سابقه داشته است (Davies, 1956, p 91). البته در این میان نظر ترتولیان به عنوان یکی از الهیدانان بزرگ مسیحی که شام مقدس میترائی را متأثر از آیین عشاء ربانی مسیحیت معرفی می‌کند بسیار تعجب آور است. چرا که به گواهی تاریخ بر همگان واضح است که آئین میترا پیش از مسیحیت وجود داشته است و نه تنها پیروان گسترده‌ای داشته است؛ بلکه

سیطره وسیعی هم در اروپا داشته است؛ بنابراین اگر قرار باشد تأثیر و تقلیدی صورت گیرد، طبق تقدم میترا بر مسیحیت، این مسیحیت است که مقلد متأثر از میترائیسم بوده است. مهرپرستان در مورد این آئین ایمان راسخ داشتند که با صرف گوشت و خون گاو از نو زاده می‌شوند. این زاده شدن دوباره با صرف طعام مقدس، نقطه اوج مراسم مذهبی است (شورتهايم، ۱۳۸۷، ص ص. ۱۳۱ - ۱۳۲). ۴. یکی دیگر از نمادهای برجسته میترايي و مرتبط با بحث تأثیر، صلیب یا چلیپاست. این نماد از دیرباز در ایران، حتی پیش از ورود اقوام آریایی، در هند و بسیاری سرزمین‌های دیگر وجود داشت. در نماد میترايي صلیب، نشان صلیب به روی گل نیلوفر نشان داده شده که رشته مرواریدی آن را محاط کرده است (رضی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص. ۲۱۰۸). حقیقت این است که صلیب پیشینه‌ای بسیار کهن‌تر از مسیحیت دارد و به دوره‌های ابتدایی زندگی بشر مربوط می‌شود. مطالعات باستان‌شناسی این حقیقت را اثبات می‌کند که در جوامع آغازین، مردم به چلیپا چون مظهر آتش احترام می‌گذاشتند، علت آن هم این بود که دو چوب را که روی هم می‌گذاشتند و می‌ساییدند و با آن آتش می‌افروختند، شکل صلیب داشت. به تدریج، نماد صلیب به مظهر جادو و جلوه خدایی مبدل گشت (یا حقی، ۱۳۶۹، ذیل واژه صلیب). زمانی که انسان آموخت آتش را به وسیله مالش دو چوب که بر یکدیگر صلیب شده بودند بسازد، این ابزار ساده رفته‌رفته به ابزاری مقدس تبدیل شد (نیهارت، ۱۳۵۷، ص. ۹). گواه روشن این مطلب این است که قبایل سرخ‌پوست آمریکای جنوبی نیز چلیپا را گرامی می‌داشتند. چرا که راهب‌ها و میسیونرهای کاتولیک که در سده هفدهم میلادی برای تبلیغ مسیحیت در نزد سرخ‌پوستان آمده بودند، با همین نکته روبرو شدند (نیهارت، ۱۳۵۷، ص. ۱۷). با این توضیح مشخص می‌شود که صلیب نماد اختصاصی مسیحیت نیست و این احتمال وجود دارد که متاثر از میترائیسم باشد. اما به‌رحال عامل عمده‌ای که سبب شهرت صلیب گردید مصلوب کردن عیسی مسیح بود (یا حقی، ۱۳۶۹، ذیل واژه صلیب). با آنکه رهبران کلیسا خوب می‌دانستند که چلیپا در آئین‌های باستانی نمادی همگانی بوده است آن را ویژه خود شمردند و نامی از اینکه آن را از کیش‌های پیشین مصر و ایران به‌ویژه کیش مهری گرفته‌اند، نبردند (بختورتاش، ۱۳۸۰، ص ۲۱۳). در عین حال مسیحیان اولیه نه تنها چلیپا را گرامی نمی‌داشتند، بلکه از آن بیزار هم بودند چرا که در دولت روم، کشتن انسان بر روی چلیپا جان‌گدازترین مرگ به حساب می‌آمد و همین‌طور نماد پرستش

بت پرستانی بود که به مسیح اعتقاد نداشتند (نیهارت، ۱۳۵۷، ص. ۴۶)؛ بنابراین چطور ممکن است که با وجود این نفرت، نماد صلیب نماد اختصاصی و مقدس مسیحیت باشد؟ به طور کلی مهر، آیینی سرشار از نمادهاست و دینی که با نجوم و ستاره‌شناسی در ارتباط است. خدا نماد آسمانی بوده و نمادهای عنصری، حیوانی و گیاهی نیز وجود داشته که مهر هم از این قاعده مستثنا نبوده است. معمولاً نماد زمینی مهر جوانی ورزیده و زیبا و نماد آسمانی آن خورشید، نماد گیاهی گل آفتاب‌گردان، نماد حیوانی شیر، نماد فلزی طلا و نماد رنگین آن قرمز است (آورزمانی، ۱۳۹۷، ص. ۴۲).

۵. کلاه فریژی: مراحل سیروسلوک در آئین میترا هفت مرحله هست. مرحله پنجم مرحله پارسی نام دارد. این مرحله و مقام، نماد یادآور خاستگاه آئین است. پیروانی که بدین مقام می‌رسیدند، کلاه فریژی، یا کلاه شکسته را که به مهر هدیه شده بود، بر سر می‌نهادند. این سالکان تا هنگامی که در این مرحله بودند در سراسر مراسم، این کلاه را بر سر می‌نهادند. در همه نقوشی که از مهر باقی است، این کلاه را بر سر دارد (رضی، ۱۳۷۱، ص. ۳۲۲). در زبان لاتین و در یونانی این کلاه را میترا (mitra) می‌گفتند که آن هم از نام مهر گرفته شده است. میترا کلاهی است که پاپ و کاردینال‌های کاتولیک بر سر می‌گذاشتند و اکنون اسقف‌ها در آئین رسمی کلیسا سر می‌گذارند. نام دیگر این کلاه در لاتین «فریگیوم frigium» است که پاپ آن را در جشن‌ها و البته در بیرون کلیسا سر می‌گذاشته و این اصطلاح از «فریگیه» در آسیای باستانی گرفته شده که به نقلی گفته می‌شد پدران با پیران مهری از آنجا دین مهر را به رم آوردند. این کلاه در اروپا به نام «کلاه آزادی» شناخته شده است (مقدم، ۱۳۸۰، ص ۷۸). باتوجه به ذکر این نمونه‌ها در مسیحیت و همین‌طور فضای این دو آئین مشخص می‌شود که این کلاه از میترائیسم به مسیحیت رفته است و پوشش اختصاصی مسیحیت نبوده است.

نتیجه‌گیری

در این نوشتار با بررسی روی منابع موجود، تلاقی آئین میترا با مسیحیت را مورد واکاوی قرار دادیم و در واقع چگونگی تأثیر آئین میترا بر برخی آموزه‌ها، مناسک و نمادهای مسیحی را با توجه به سابقه گزاره‌ها در صدر مسیحیت نشان دادیم. با بیان تحلیلی به ذکر موارد تأثیر پرداختیم و سعی کردیم که کیفیت و چگونگی ارتباط آنها با مسیحیت را تبیین کنیم. باتوجه به این مطالب ارائه شده

و با کمی تأمل می‌توان به این نتیجه رسید که گویی مسیحیت در طول زمان، برخی آموزه‌ها و نمادها و شعائر را از آیین میترا گرفته است و در واقع باتوجه به ستیز میان این دو و مغلوب شدن آیین میترا، درعین حال مسیحیت از این آیین متأثر شده است. همان‌طور که در این نوشتار گذشت، تأثیرات مختلفی بر روی مسیحیت گذاشته شده است.

باتوجه به بحث‌ها و نظرات مختلفی که در طول تاریخ در باب این تأثیر و تأثر مطرح شده است؛ اگر نخواهیم به‌طور قطع حرفی را بزنیم؛ باید بگوییم که این احتمال قوی وجود دارد که مسیحیت از میترائیسم متأثر شده است. شاید گفته شود که این موارد اتفاقی است و هیچ‌گونه ارتباطی بین این دو آیین وجود ندارد. جواب این است که اگر یک مورد یا دو مورد شباهت وجود داشت، این حرف درست بود و ممکن بود که اتفاقی باشد؛ اما این موارد زیاد و انواع مختلفی از مشابهت، گویای این مطلب است که گویی این تأثیرات اتفاق افتاده است. چطور ممکن است که یک آئینی از آیین دیگر متأثر نشده باشد و هیچ‌گونه ارتباط و قرابتی بین آنها نباشد؛ اما در موارد مختلف شباهت بین آن دو به وجود بیاید و یک سری از شعائر عیناً منتقل بشود؟ این تأثیرات به حدی است که حتی قابل کتمان کردن و یا تأویل بردن هم نیستند. سعی ما در این نوشتار این بود که خواننده نقاط مبهم تلاقی این دو آیین را کشف کند و همچنین با زمینه‌های مختلف تأثیر آیین میترا بر مسیحیت آشنا بشود. امید است که به این مهم رسیده باشیم.

منابع

* کتاب مقدس.

- آشتیانی، جلال‌الدین (۱۳۶۸). تحقیقی در دین مسیح، نشر نقاش. تهران.
- آورزمانی، فریدون (۱۳۹۷). آیین مهر در اسطوره و تاریخ و سیر تحول آن در شرق و غرب، فصلنامه هنر و تمدن شرق، سال ۶، ش ۲۲، ص ۴۱-۴۸.
- اولانسی، دیوید (۱۳۸۰). پژوهشی نو در منشأ میتراپرستی، ترجمه: مریم امینی، تهران: نشر چشمه.
- باغبانی، جواد؛ رسول‌زاده، عباس (۱۳۹۳). شناخت کلیسای کاتولیک، تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت)؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه‌الله علیه.
- بختورتاش، نصرت‌اله (۱۳۸۰). نشان رازآمیز، گردونه خورشید یا گردونه مهر، تهران: فروهر.

- بهرامی، ایرج (۱۳۷۷). *اسطوره اهل حق: جستاری تاریخی پیرامون مهر و مهرپرستی اهل حق از روزگار باستان تا دوران معاصر*، تهران: آتیه.
- بهنام، عیسی (۱۳۴۶). *تمدن ایرانی*، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پورداد، ابراهیم (۱۳۷۷). *یشت‌ها*، تهران: اساطیر.
- توفیقی، حسین (۱۳۸۹). *آشنایی با ادیان بزرگ*، تهران: سمت.
- جلالی نائینی، محمدرضا (۱۳۸۴). *ثنویان در عهد باستان*، تهران: طهوری.
- حکمت، علی اصغر (۱۳۴۵). *تاریخ ادیان*، تهران: کتابخانه ابن سینا.
- رجبی، پرویز (۱۳۸۰). *هزاره‌های گمشده*، تهران: توس.
- رضایی، عبدالعظیم (۱۳۷۸). *اصل و نسب و دین‌های ایرانیان باستان*، تهران: انتشارات دُر.
- رضایی، عبدالعظیم (۱۳۸۱). *تاریخ تمدن و فرهنگ ایران*، تهران: در.
- رضائیان ابرقویی، علیرضا؛ یوسف‌جمالی، محمدکریم؛ جدیدی، ناصر (۱۳۹۸). *تأثیرات میترائیسم بر مسیحیت و پیامدهای اجتماعی آن*، فصلنامه تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال نهم، ش دوم، ۲۰۶-۱۷۷.
- رضی، هاشم (۱۳۶۰). *ادیان بزرگ جهان*، تهران: فروهر.
- رضی، هاشم (۱۳۷۱). *آیین مهر (میترائیسم)*، تهران: انتشارات بهجت.
- رضی، هاشم (۱۳۸۱). *دانشنامه ایران باستان*، تهران: سخن.
- شورتهاپیم، المار (۱۳۸۷). *گسترش یک آیین ایرانی در اروپا*، ترجمه نادرقلی درخشانی، تهران: نشر ثالث.
- قدیانی، عباس (۱۳۷۴). *تاریخ ادیان و مذاهب در ایران*، تهران: انیس.
- کومون، فرانتز (۱۳۸۶). *دین مهری*، ترجمه احمد آجودانی، تهران: نشر ثالث.
- لازار، ژان باتیست (۱۳۹۰). *راز و رمزهای آئین میترا*، ترجمه سید حسن آصف آگاه، تهران: طهوری.
- مرکلباخ، راینهولد (۱۳۸۷). *میترا (آیین و تاریخ)*، ترجمه توفیق گلی زاده، تهران: اختران.
- مزداپور، کتابون، {و همکاران} (۱۳۹۴). *ادیان و مذاهب در ایران باستان*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

مشکور، محمدجواد (۱۳۴۷). *تاریخ اجتماعی ایران در عهد باستان*، {بیجا}: انتشارات دانشسرای عالی.

مقدم، محمد (۱۳۸۰). *جستار درباره مهر و ناهید*، تهران: هیرمند.

مک‌گراث، آلیستر (۱۳۹۳). *درسنامه الهیات مسیحی*، قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.

نقیسی، سعید (۱۳۲۷). *مهر و آئین مهر*، مجله پشوتن مهر، ش ۷، ص ۵-۸.

نیهارت، اِ (۱۳۵۷). *سرچشمه پیدایش چلیپا*، ترجمه سیروس ایزدی، تهران: توکا.

وارنر، رکس (۱۳۸۶). *دانشنامه اساطیر جهان*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: اسطوره.

ورمازن، مارتن (۱۳۷۲). *آئین میترا*، ترجمه بزرگ نادرزاد، تهران: نشر چشمه.

ولی، وهاب؛ بصیری، میترا (۱۳۷۲). *ادیان جهان باستان*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).

یاحقی، محمدجعفر (۱۳۶۹). *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی؛ سروش.

الیاده، میرچا (۱۳۹۴). *تاریخ اندیشه‌های دینی*، ترجمه مانی صالحی علامه، تهران: نیلوفر.

یاماوچی، ادوین‌ام (۱۳۹۰). *ایران و ادیان باستانی*، ترجمه منوچهر پزشک، تهران: ققنوس.

References

A group of authors, (2006), *Encyclopedia Britannica*, by ENCYCLOPÆDIA BRITANNICA, INC.

Hinnells, John R., (2005), *The Routledge Companion to the Study of Religion*, Why study religions? Routledge, P 5- 20.

Davies, Powell, (1956), *the meaning of the Dead Sea scrolls*, New York, Penguin Group.

Allan Di Donato, (2021), *The Mithraic Origins of Christianity: Questioning the Mithras-Christ Connection*.

Mithraism and Christianity: A Study in Comparative Religion, (1921), *Leonard Patterson*, The University Press, the University of Michigan.

Mithraism and Christianity, (2018), *William Abruzzi*.

Luther H. Martin, Numen, (Jun., 1989), *Roman Mithraism and Christianity*,
Vol. 36, Fasc. 1, pp. 2-15.